

تأملاتی درون دینی بر پیاده روی اربعین

احمد رضا فامیل دردشتی*

علی اصغر فروتن**

چکیده

در سال‌های اخیر پیاده روی اربعین حال و هوای دیگری یافته و با استقبال کم نظیر اقشار مختلف مردم روبه‌رو شده است؛ از این‌رو افراد گوناگونی از خاستگاه تأیید یا انتقاد از این حرکت اجتماعی، به تفسیر، تحلیل و تبیین مبانی، آثار و پیامدهای آن پرداخته‌اند. در این نوشتار که به شیوه کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است، مقاله آقای علی افشاری با عنوان «ملاحظات دینی در خصوص پیاده روی اربعین» بررسی و نقد شده و به آثار کم نظیر این مراسم اشاره شده است. بررسی و مطالعه ابعاد مختلف مراسم پیاده روی اربعین نشان داد که اربعین، مقطع پایان یافتن اسارت اهل بیت (ع)، کامل شدن رسالت حضرت زینب (س) و امام سجاد (ع) در رسوای یزیدیان و رساندن پیام خون سرخ امام حسین (ع) به گمراهان کوفی و شامی است؛ از سوی دیگر اربعین، مبدأ حرکت جوشنده و تمام نشدنی تبلیغ و ترویج فرهنگ حسینی، اعلان بیعت با ولی خدا و درواقع نوعی مهاجرت نمادین را از خود به سمت امام و بهترین فرصت آشنایی و تعمیق روابط معنوی، سیاسی و فرهنگی شیعیان جهان است!

واژگان کلیدی: اربعین، پیاده روی اربعین، زیارت امام حسین (ع)، زیارت اربعین.

---

*. دانشجوی دکتری قرآن و علوم روانشناختی جامعه المصطفی (ع) العالمیه؛ ahmad.rezaporsesh@gmail.com.

** . کارشناس ارشد روان شناسی بالینی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع)؛ Foroutanali99@gmail.com.

مقدمه

روایات معتبر اسلامی از اهمیت و تأکید پیشوایان دین بر زنده نگهداشتن یاد و خاطره جانبازی‌های شهیدان کربلا حکایت می‌کند. روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام در فضیلت زیارت امام حسین علیه‌السلام از راه دور و نزدیک در حد تواتر معنوی است؛ آنچنان‌که روایت منسوب به امام عسکری علیه‌السلام زیارت اربعین را یکی از نشانه‌های شناخت شیعیان اهل‌بیت علیهم‌السلام معرفی می‌کند. چند سالی است که مراسم اربعین شکوه و جلوه جاذب‌تری به خود گرفته و اقشار گوناگون در آن شرکت می‌کنند؛ از این‌رو تحلیل‌ها و تفسیرهای مختلفی از خاستگاه تأیید یا انتقاد و از لحاظ دینی، فلسفی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی، امنیتی و غیره درباره این مراسم صورت می‌گیرد. در این راستا برخی از افراد به نقد درون‌دینی و برون‌دینی راهپیمایی اربعین پرداخته و آن را به دلایل گوناگون ناموجه معرفی می‌کنند. در یکی از این نقدها چنین آمده است: «به نظر می‌رسد برگزاری مراسم زیارت اربعین و پیاده‌روی نجف تا کربلا و ترویج چنین مراسمی، خصوصاً از خاستگاه حاکمیتی، حتی با استناد به منابع فرهنگی شیعی، توجیه نیرومندی نداشته باشد. این مراسم از مشکلات متعددی رنج می‌برد: ۱. در منابع روایی شیعی، توصیه‌ای به زیارت با پای پیاده، به‌ویژه در ایام اربعین، نشده است. ۲. این مراسم و نظایر آن، مرزبندی غلیظی میان شیعه و سنی ایجاد کرده و به واگرایی مذهبی دامن می‌زند. ۳. هزینه‌های هنگفتی که در این مراسم مصرف می‌شود، با ارزش‌های اسلامی سازگار نیست!»

ضرورت تبیین مبانی، دلایل درون‌دینی و برون‌دینی و تشریح آثار و برکات مناسک اصیل دینی و مذهبی بر کسی پوشیده نیست. امروزه به‌سبب گسترش سواد عمومی، آشنایی اکثر اقشار جامعه با مباحث علمی و فرهنگی، رشد حیرت‌انگیز رسانه‌ها و فراوانی و فراگیری شبهات دینی و مذهبی بیش از گذشته به تحکیم و تقویت باورهای دین و مذهبی و بازتیین ارزش‌ها و معارف و نمادهای آن نیازمندیم. در گذشته معارف، آموزه‌ها و نمادهای دینی و مذهبی بیش‌تر کارکرد فردی و احياناً اجتماعی داشته و نوعی مرزبندی عقیدتی و فرهنگی میان ادیان و مذاهب گوناگون ایجاد می‌کرد؛ اما در جهان امروز، دین و مذهب

(به‌ویژه اسلام و تشیع) ابعاد فرا فرهنگی و فراملی یافته و بسیاری از آموزه‌ها و مناسک دینی آثار سیاسی، فرهنگی و تمدن‌سازانه یافته است؛ از این‌رو توجه به تبیین و تقویت بعد نظری و سامان دادن به بعد عملی آموزه‌ها و مناسک دینی و مذهبی ضروری و لازم به نظر می‌رسد. هدف از این پژوهش مضاف بر مرور سریع مبانی و مدارک مشروعیت زیارت مراقده ائمه معصومین علیهم‌السلام خصوصاً مرقد مطهر امام حسین علیه‌السلام تبیین اهمیت اربعین و آثار معنوی و فرهنگی آن برای شیعیان در بعد فردی و اجتماعی است. این پژوهش با روش نقلی - توصیفی - تحلیلی انجام گرفته و داده‌های آن به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

اهمیت زیارت امام حسین علیه‌السلام در روایات اهل بیت علیهم‌السلام

مرور گذرا بر روایات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام به خوبی نشان می‌دهد که از منظر فرهنگ ناب شیعه زیارت امام حسین علیه‌السلام، گریه و سوگواری بر مصائب آن امام و بزرگداشت ایام شهادت آن حضرت و یاران مظلومش، از جایگاه بلند و برجسته‌ای برخوردار است. روایات معتبر اسلامی از اهمیت این مسئله و تأکید پیشوایان دین بر زنده نگهداشتن یاد و خاطره جانبازی‌های شهیدان کربلا حکایت می‌کند. تعبیری که در روایات ما در این باره وارد شده و پاداش‌های گوناگونی که بر این امر مژده داده شده است، بسیار شگفت‌انگیز می‌نماید. در ادامه به برخی از این روایات اشاره می‌شود:

امام صادق علیه‌السلام در روایتی می‌فرماید: «مَنْ أَرَادَ اللَّهُ بِهِ الْخَيْرَ قَذَفَ فِي قَلْبِهِ حُبَّ الْحُسَيْنِ علیه‌السلام وَ حُبَّ زِيَارَتِهِ وَ مَنْ أَرَادَ اللَّهُ بِهِ السُّوءَ قَذَفَ فِي قَلْبِهِ بُغْضَ الْحُسَيْنِ وَ بُغْضَ زِيَارَتِهِ»؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۴۹۶) خداوند خیر هرکس را بخواهد، دوستی امام حسین علیه‌السلام و دوستی زیارت او را در دلش می‌افکند و برای هرکس بد بخواهد، بغض امام حسین علیه‌السلام و بغض زیارت او را در قلبش قرار می‌دهد.

امام رضا علیه‌السلام نیز می‌فرماید: «مَنْ زَارَ قَبْرَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه‌السلام بِشَطِّ الْفُرَاتِ كَمَنْ زَارَ اللَّهَ فَوْقَ عَرْشِهِ»؛ (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۲۵۰) هرکس اباعبدالله علیه‌السلام را در کنار نهر فرات زیارت کند، مانند کسی است که خداوند را در بالای عرش زیارت کرده است.

محمد بن مسلم از امام باقر علیه‌السلام روایت کرده است که حضرت می‌فرماید: «لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ

مَا فِي زِيَارَةِ الْحُسَيْنِ (ع) مِنَ الْفَضْلِ لَمَّا تَوُا شَوْقًا وَ تَقَطَّعَتْ أَنْفُسُهُمْ عَلَيْهِ حَسَرَاتٍ قُلْتُ وَ مَا فِيهِ قَالَ مَنْ زَارَهُ شَوْقًا إِلَيْهِ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ أَلْفَ حَجَّةٍ مُتَقَبَّلَةٍ وَ أَلْفَ عُمْرَةٍ مَبْرُورَةٍ وَ أَجَرَ أَلْفِ شَهِيدٍ مِنْ شُهَدَاءِ بَدْرٍ وَ أَجَرَ أَلْفِ صَائِمٍ وَ ثَوَابَ أَلْفِ صَدَقَةٍ مَقْبُولَةٍ وَ ثَوَابَ أَلْفِ نَسَمَةٍ أُريدَ بِهَا وَجْهُ اللَّهِ؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۴۵۲) اگر مردم می‌دانستند چه برکاتی در زیارت امام حسین (ع) نهفته است، از اشتیاق زیارت او می‌مردند و نفس‌هاشان از حسرت به شماره می‌افتاد! گفتم مگر چه برکاتی در زیارت امام حسین (ع) نهفته است؟ امام (ع) فرمود: هرکس امام حسین (ع) را از روی اشتیاق زیارت کند، خداوند پاداش هزار حج مقبول و هزار عمره پاکیزه و پاداش هزار شهید از شهدای بدر و پاداش هزار روزه‌دار و ثواب هزار صدقه مقبول و پاداش آزادی بندای که برای خدا آزاد شده باشد، برای او مقرر می‌فرماید!

بشیر دَهان می‌گوید: در پایان یک گفتگوی طولانی که با امام صادق (ع) داشتم، ایشان به من فرمود: «وَيَحْكُ يَا بَشِيرُ! إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا آتَاهُ عَارِفًا بِحَقِّهِ وَ اغْتَسَلَ فِي الْفِرَاتِ كَتَبَ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ حَجَّةٌ وَ عُمْرَةٌ مَبْرُورَاتٌ مُتَقَبَّلَاتٌ وَ عَزْوَةٌ مَعَ نَبِيٍّ أَوْ إِمَامٍ عَادِلٍ»؛ (شیخ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۴۶) ای بشیر! به درستی که مؤمن زمانی که به زیارت حسین بن علی (ع) بیاید، درحالی که حَقِّش را بشناسد و (پیش از زیارت) در فرات غُسل نماید، به ازای هر قدمی، حج و عمره‌ای مقبول و یک جهاد در رکاب پیامبر یا امام عادل برایش نوشته می‌شود.

روایات اهل بیت (ع) در فضیلت زیارت امام حسین (ع) از راه دور و نزدیک در حد تواتر معنوی [۱] است. این امر جای شکی باقی نمی‌گذارد که زیارت آن امام همام از اعظم قربات الی الله است و هیچ عمل مستحبی در فضیلت به پای آن نمی‌رسد. امامان اهل بیت (ع) هم در گفتار و هم در رفتار بر این موضوع مهم تأکید کرده‌اند. آن بزرگواران از هر فرصت و به هر بهانه بهره می‌جستند تا یاد و خاطره حضرت سیدالشهدا (ع) و اصحابش، زنده‌تر و پویاتر شده و غبار گذر زمان و سایه سنگین دشمنی‌ها، بر آن نیفتد.

اربعمین در منابع دینی و فرهنگی

واژه اربعمین، به معنای چهل، در ادب اسلامی، جایگاه برجسته‌ای دارد؛ همچنان‌که در ادب فارسی هم به این معنا توجه شده است. عدد اربعمین (چهل) در قرآن کریم از ویژگی خاصی برخوردار است. مثلاً خداوند متعال وقتی با حضرت موسی (ع) برای دریافت الواح تورات،

وعدة مناجات و عبادت می‌گذارد، ابتدا سی شب و سپس با ده شب دیگر آن را کامل کرده و به چهل شب می‌رساند؛ یعنی حضرت موسی علیه السلام پس از چهل شب مناجات با خداوند، توفیق می‌یابد الواح تورات را از خداوند دریافت کند: «وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فِتْمٍ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ» (اعراف: ۱۴۲) «و با موسی سی شب وعده گذاشتیم و آن را با ده شب تمام کردیم. پس او مدت زمان مناجات با پروردگارش را در چهل شب تمام کرد».

در آیه‌ای دیگر، چهل‌سالگی، مقطع کمال عقلی و رشد معنوی انسان‌ها معرفی شده است: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» (أحقاف: ۱۵) «و احسان به پدر و مادر را به انسان سفارش کردیم. مادرش او را با ناخوشی باردار شد و با ناخوشی (سختی) بر زمینش نهاد و دوران بارداری و از شیرگرفتنش، سی‌ماه است؛ تا آن هنگام که به بالاترین حد از رشد خود و چهل‌سالگی رسید، گفت: خداوند! یاریم ده تا نعمت را سپاسگزارم؛ نعمتی که بر من و پدر و مادرم انعام کردی و عمل صالحی که تو از آن خشنودی، انجام دهم و کار را درباره فرزندانم به سامان کنی؛ یقیناً به‌سوی تو بازگشتم و من از تسلیم‌شدگانم!»

در روایات اسلامی هم عدد اربعین (چهل) منزلت و سرّ خاصی دارد؛ به این روایات توجه کنید:

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ حَفِظَ عَنَّا أَرْبَعِينَ حَدِيثًا مِنْ أَحَادِيثِنَا فِي الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ، بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَقِيهًا عَالِمًا وَلَمْ يَعْدُبْهُ»؛ (شیخ‌صدوق، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۴۲) هرکس چهل حدیث از احادیث ما را درباره حلال و حرام حفظ کند، خداوند او را در روز قیامت فقیه و عالم برانگیزد و عذابش نکند!

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌فرمایند:

«مَنْ حَفِظَ مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا يَطْلُبُ بِذَلِكَ وَجْهَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ الدَّارَ الْآخِرَةَ، حَشَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَعَ النَّبِيِّينَ وَ الصَّادِقِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسَنَ أَوْلَئِكَ رَفِيقًا»؛

(حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷، ص ۹۵) هرکس از اَمّت من چهل حدیث به خاطر خداوند عزوجل و آخرت حفظ کند، خداوند در روز رستاخیز او را با پیامبران و صدّیقان و شهیدان و صالحان محشور فرماید و چه نیکو همدمانی هستند اینان!

پیامبر اکرم ﷺ می‌فرمایند: «مَنْ أَكَلَ الْحَلَالَ أَرْبَعِينَ يَوْمًا نَوَّرَ اللَّهُ قَلْبَهُ»؛ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۱۶) هرکس چهل روز از حلال بخورد، خداوند قلب او را نورانی کند.

جالب است بدانیم که بنابه روایات دینی پیامبر اکرم ﷺ در چهل سالگی به رسالت مبعوث شد (فتال نیشابوری، ج ۱، ص ۵۲). توبه حضرت آدم پس از چهل روز گریه و زاری به درگاه خداوند پذیرفته شد (قمی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۴۵). کسی که شراب بنوشد تا چهل روز نمازش مقبول نیست (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۴۳۳). کسی که چهل روز گوشت نخورد، بدخلق می‌شود (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۴۱) و... این گونه روایات که شمار آن هم بسیار است، از اهمیت عدد اربعین و اسرار نهفته در آن حکایت می‌کند.

عدد اربعین در فرهنگ فارسی هم موردتوجه بوده است. کلمات مرکبی مانند چهل‌دختر، چهل‌چراغ، چهل‌قلندر، چهل‌اختران، چهل‌ستون، ... در شعر و ادب فارسی و نیز فرهنگ عامه مردم، اهمیت عدد چهل در فرهنگ ایرانی را نشان می‌دهد (معین، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۳۲۶).
خواجه حافظ شیرازی می‌فرماید:

چل سال رنج کشیدیم و عاقبت *** تدبیر ما به دست شراب دوساله بود!
(حافظ شیرازی، ۱۳۲۰، ص ۱۴۵).

اربعین حسینی در فرهنگ شیعی

شاید یکی از عوامل برجسته‌شدن و اهمیت‌یافتن اربعین حسینی در میان دوستان اهل‌بیت علیهم‌السلام روایت مشهوری است که از امام عسکری علیه‌السلام نقل شده است:

«عَلَامَاتُ الْمُؤْمِنِ خَمْسٌ صَلَاةُ الْإِحْدَى وَالْخُمْسِينَ وَ زِيَارَةُ الْأَرْبَعِينَ وَ التَّخَتُّمُ بِالْيَمِينِ وَ تَغْفِيرُ الْجَبِينِ وَ الْجَهْرُ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»؛ (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۹۵)
علامات مؤمن (شیعه) پنج چیز است:

۱. ۵۱ رکعت نماز در شبانه‌روز (۱۷ رکعت واجب و ۳۴ رکعت نافله) ۲. زیارت اربعین ۳. قرار دادن انگشتی در دست راست ۴. پیشانی بر خاک مالیدن ۵. بلند گفتن بسم الله الرحمن الرحيم در نماز.

در این روایت منسوب به امام عسکری علیه السلام، زیارت اربعین امام حسین علیه السلام، یکی از نشانه‌های شناخت شیعیان اهل‌بیت علیهم السلام و تمایز آنان از مذاهب دیگر معرفی شده است. به‌راستی سرّ این امر چیست؟ در آموزه‌های شیعه اعمال یا مناسک فراوانی است که می‌توان آن را به‌عنوان علامت شیعه محسوب کرد؛ چرا در این میان بر زیارت اربعین انگشت نهاده شده است؟

اربعین، مبدأ حرکت فرهنگی اهل‌بیت علیهم السلام

توجه عمیق و جامع به حوادث عاشورا تا اربعین، می‌تواند تا حدی سرّ این امر را آشکار کند. چه اربعین را آغاز حرکت آنها از شام بدانیم و چه زمان رسیدنشان به کربلا، اربعین، مقطع پایان اسارت اهل‌بیت علیهم السلام، کامل‌شدن رسالت حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام در رسواساختن یزیدیان و رساندن پیام خون سرخ حسین علیه السلام به گمراهان کوفی و شامی است. از دیگر سو، اربعین، مبدأ حرکت جوشنده و تمام‌نشدن تبلیغ و ترویج فرهنگ حسینی هم هست. از اربعین به این‌سو تمام همت و تلاش امامان اهل‌بیت، خاندان، شیعیان و دوستانشان در جهت زنده نگهداشتن یاد و خاطره امام حسین علیه السلام و ورود در مبارزه‌ای فرهنگی علیه نظام ستمکار اموی و پس‌از آن نظام عباسی و همه نظام‌های ستمگر در طول تاریخ قرار گرفته است. پیام اربعین، پیام پیروزی حق بر باطل و خون بر شمشیر و آغاز شکل جدیدی از نبرد فرهنگی با طاغوت‌های زمانه است. حادثه عاشورا و بر زمین ریختن خون‌های پاک امام حسین علیه السلام و یاران قهرمانش، بهترین انرژی و سرمایه برای چنین مبارزه تمام‌نشدن و مستمر تا قیام قیامت است.

خواندن زیارت اربعین، زیارت کردن امام حسین علیه السلام در روز اربعین و پاسداشت چنین روزی در میان شیعیان اهل‌بیت علیهم السلام یکی از برجسته‌ترین عوامل تقویت هویت شیعی است. از اربعین است که هویت شیعی جان و قالبی تازه می‌گیرد و با استمداد از نیروی شگرف عاشورا، ظهور پرقدرتی را در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی و نظامی از خود نشان می‌دهد. اربعین، آموزنده این تفکر الهی است که اگرچه باطل مانند کفی بر روی آب، [۲] ممکن است کوتاه‌زمانی به جولان و هیجان، افکار عمومی را در دست گیرد و حق‌طلبان را گرفتار قتل، اسارت و انواع بلاها کند، اما عاقبت نیک و پیروزی از آن حق و حق‌طلبان

خواهد بود. [۳] دستگاه یزید که با تمام توان برای نابودی حرکت عدالت‌خواهانه امام حسین (ع) به میدان آمده بود، به شکست خود اعتراف کرد و اهل‌بیت را با احترام به‌سوی مدینه روانه ساخت و از این مبدأ به بعد شاهد قیام‌ها و حوادثی هستیم که با الهام از قیام امام و یارانش، عرصه را بر حکومت اموی تنگ و آرام‌آرام زمینه نابودی آن را فراهم می‌کند (ابن طاووس، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۴۹). قیام تواین، قیام مردم مدینه و قیام مختار بن ابی‌عبید ثقفی در امتداد همین خط پدید می‌آید و بر اندام حکومت جبار اموی لرزه می‌افکند. شیعه با پاسداشت اربعین، پیروزی امام حسین (ع) و یارانش را فریاد می‌زند. اگرچه در عاشورا در غم شهادت امام و یارانش می‌گرید و از جنایت‌هایی که بر اهل‌بیت رفته است، مویه می‌کند، اما در اربعین، نتیجه شهادت‌طلبی و جانبازی امام و اهل‌بیتش را به نظاره می‌نشیند. اربعین، شایسته تکریم و بزرگداشت است؛ زیرا اربعین، ثمره عاشورا است و آنچه امام حسین (ع) در عاشورا آغاز کرد، در اربعین به بار می‌نشیند.

پیاده‌روی اربعین، نماد شور و شعور شیعی

به‌درستی نمی‌دانیم که رسم پیاده‌روی اربعین از کی و توسط چه کسی یا کسانی بنیان نهاده شده است؛ اما به‌یقین مراسمی باشکوه و تأثیرگذار در تکریم اربعین و تعظیم شعائر الهی است؛ البته در روایات ما تصریحاً یا تلویحاً پیاده‌رفتن برای زیارت امام حسین (ع) بزرگ داشته شده و ثواب عظیمی برای آن وعده داده شده است. بنابر روایات ما هرگونه رنج و سختی که زائر در راه زیارت امام حسین (ع) بر خود هموار می‌کند، او را مستوجب پاداش الهی می‌نماید. علی‌بن‌میمون صائغ از امام صادق (ع) روایت کرده که فرمود: «ای علی! به زیارت امام حسین (ع) برو و از این کار فروگذار نکن! عرض کردم: ثواب زیارت‌کننده او چیست؟ حضرت فرمود: «مَنْ أَتَاهُ مَاشِياً كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ حَسَنَةً وَ مَحَا عَنْهُ سَيِّئَةً وَ رَفَعَ لَهُ دَرَجَةً فَإِذَا أَتَاهُ وَكَلَّ اللَّهُ بِهِ مَلَکَيْنِ يَكْتُبَانِ مَا خَرَجَ مِنْ فِيهِ مِنْ خَيْرٍ وَ لَا يَكْتُبَانِ مَا يَخْرُجُ مِنْ فِيهِ مِنْ سَيِّئٍ وَ لَا غَيْرَ ذَلِكَ فَإِذَا انْصَرَفَ وَ دَعَا لَهُ وَ قَالَوا يَا وَلِيَّ اللَّهِ مَغْفُورٌ لَكَ أَنْتَ مِنْ حِزْبِ اللَّهِ وَ حِزْبِ رَسُولِهِ وَ حِزْبِ أَهْلِ بَيْتِ رَسُولِهِ وَ اللَّهُ لَا تَرَى النَّارَ بَعَيْنِكَ أَبَدًا وَ لَا تَرَكَ وَ لَا تَطْعَمُكَ أَبَدًا»؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۴۴۱) هرکس پیاده به زیارت او برود، خداوند برای هرگامی که برمی‌دارد، حسنه‌ای برایش نوشته، گناهی از او پاک کرده و

درجه‌ای به رتبه او می‌افزاید؛ هنگامی‌که به آنجا برسد، خداوند دو فرشته بر او می‌گمارد تا آنچه از اعمال خیر در زیارت از او سر می‌زند بنویسد و هرآنچه شر و زشت از او سر می‌زند ثبت نکنند. وقتی که قصد بازگشت می‌کند، با او وداع می‌کنند و می‌گویند: ای ولی خدا! بخشیده شدی! تو از حزب خدا، حزب رسول او و حزب اهل‌بیت رسول او هستی. به خدا سوگند! هرگز آتش جهنم را نخواهی دید و او هم تو را نمی‌بیند و بدنت هرگز طعمه آتش نخواهد شد.

جابر مکفوف از ابوصامت نقل کرده که گفت: شنیدم امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ أَتَى الْحُسَيْنَ علیه السلام مَا شِئَا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ أَلْفَ حَسَنَةٍ وَمَا عَنْهُ أَلْفَ سَيِّئَةٍ وَرَفَعَ لَهُ أَلْفَ دَرَجَةٍ»؛ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۷۱) هرکس پیاده به زیارت امام حسین علیه السلام برود، خداوند برای هر قدمی که برمی‌دارد هزار حسنه برای او می‌دارد و هزار گناه او را پاک می‌کند و رتبه او را هزار درجه بالا می‌برد.

ابن‌مشکان از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود: «مَنْ زَارَ الْحُسَيْنَ علیه السلام مِنْ شِيعَتِنَا لَمْ يَرْجِعْ حَتَّى يَغْفَرَ لَهُ كُلُّ ذَنْبٍ وَ يَكْتَبَ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ خَطَايَا وَ كُلِّ يَدٍ رَفَعَتْهَا دَابَّتُهُ أَلْفُ حَسَنَةٍ وَ مُحِي عَنْهُ أَلْفُ سَيِّئَةٍ وَ يَرْفَعُ لَهُ أَلْفُ دَرَجَةٍ»؛ (ابن‌قولویه، ۱۳۵۶ق، ج ۱، ص ۱۳۴) هرکه از شیعیان ما حسین علیه السلام را زیارت کند، باز نمی‌گردد، مگر اینکه همه گناهانش بخشیده می‌شود و به ازای هر قدمی که برمی‌دارد و هردستی که به‌سوی آسمان توسط هرکسی بالا می‌رود، برایش هزار حسنه نوشته می‌شود و هزار گناهش پاک می‌شود و هزار درجه بالا می‌رود.

قدامة بن‌مالک از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود: «مَنْ زَارَ الْحُسَيْنَ علیه السلام مُحْتَسِبًا لَا أَشْرًا وَ لَا بَطْرًا وَ لَا سُمْعَةً مُحْصَتْ عَنْهُ ذُنُوبُهُ كَمَا يَمْضُ الثُّوبُ فِي الْمَاءِ فَلَا يَبْقَى عَلَيْهِ ذَنْسٌ وَ يَكْتَبُ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ حَجَّةٌ وَ كُلَّمَا رَفَعَ قَدَمًا عُمْرَةً»؛ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۹) کسی که حسین علیه السلام را برای رضای خدا زیارت کند، نه برای خوش‌گذرانی و تفریح و نه به جهت کسب شهرت (و فخر فروشی)، گناهانش فرو می‌ریزد، همان‌طور که لباس در آب شسته شده (و پاک می‌شود) و در نتیجه، هیچ آلودگی بر او باقی نمی‌ماند و با هر گامی که بر زمین می‌گذارد، حجی برایش نوشته می‌شود و با هر قدمی که برمی‌دارد، عمره‌ای برایش ثبت می‌گردد.

رسم پیاده‌روی از نجف تا کربلا، رسمی کهن در میان مردم عراق و مجاوران حرم علوی است؛ اما پیاده‌روی اربعین از حال و هوای خاصی برخوردار است. چند سالی است که شیعیان و دوستان اهل بیت علیهم‌السلام از سراسر جهان، به‌ویژه ایران اسلامی، همراه با شیعیان عراق در این مراسم باشکوه و معنوی شرکت می‌کنند و هرسال بر شکوه و تأثیرگذاری آن افزوده می‌شود. مسلماً چنین مراسم ساده ولی باشکوه و پر عظمتی، از جنبه‌های گوناگون آثار و برکاتی را با خود به همراه دارد. طولانی بودن مسیر نجف تا کربلا و مشقت زیادی که زائر امام حسین علیه‌السلام تحمل می‌کند، نیز هزینه‌های بسیاری که برای تأمین امنیت و خدمات رفاهی زائران صرف می‌شود، برخی از ساده‌اندیشان را به خورده‌گیری واداشته است. منتقدان از جنبه‌های گوناگون به این مسئله پرداخته و توسعه چنین مراسمی را موجه نمی‌دانند. می‌گویند چرا به رسم پیاده‌روی اربعین می‌پردازید و آن را به حماسه‌ای شیعی تبدیل می‌کنید؟! این امر می‌تواند به همبستگی و انسجام میان همه فرق اسلامی آسیب رسانده و مانع وحدت امت اسلامی شود. می‌گویند پیاده‌روی از نجف تا کربلا مستلزم مشقت زیاد و رنج بدنی فراوان است؛ درحالی‌که در شریعت اسلامی، تحمیل رنج بر بدن کار درستی تلقی نشده است! می‌گویند...

چنین افرادی غافل‌اند که اولاً پیاده‌روی ساده و خالصانه و به قصد زیارت امام حسین علیه‌السلام مخصوص شیعیان نیست و بسیاری از اهل سنت و دیگر ادیان الهی نیز در این مراسم شرکت می‌کنند. مراسم پیاده‌روی اربعین هرگز نمایش اقتدار شیعه در برابر دیگر فرق اسلامی نیست؛ بلکه نمایش اقتدار جبهه حق در برابر ظلم جهانی است. ثانیاً در شریعت اسلامی جواز و عدم جواز تحمیل مشقت بر بدن، متوقف بر هدفی است که فرد مؤمن در نظر دارد و می‌خواهد با رفتار خود آن را محقق کند. اگر هدف، متعالی و مقصود، معنوی و بلندمرتبه و برای فرد و جامعه حیاتی باشد، تحمیل مشقت بر بدن روا؛ بلکه گاهی واجب است. کافی است به خود مسئله جهاد و شهادت در فرهنگ اسلامی توجه کنیم. جنگ و جهاد در راه خدا سهمگین‌ترین مشقت‌ها و رنج‌ها را بر بدن آدمی تحمیل می‌کند؛ مع الوصف، جهاد در راه خدا تا سر حد مرگ، امر واجب است (چه جهاد دفاعی و چه جهاد ابتدایی). فارغ از نقدهایی که ممکن است که درباره چگونگی برپایی مراسم پیاده‌روی

اربعین و ابعاد بهداشتی و رفاهی آن وجود داشته باشد، یقیناً فواید مهمی بر این حرکت عظیم مترتب است که پرداختن هزینه‌هایی به‌مراتب بیش از این را تجویز می‌کند؛ در ادامه به پاره‌ای از کارکردهای ارزشمند و مفید پیاده‌روی اربعین اشاره می‌کنیم:

۱. هجرت نمادین به‌سوی حجت خدا

امام حسین (علیه السلام) مظهر رحمت، هدایت و رهایی‌بخشی خداوند است. امام خلیفه خدا بر زمین و سرپرست مؤمنان است. حضور در محضر امام و بیعت با او و اظهار وفاداری به آرمان‌ها و ارزش‌های او شرط باریابی به ساحت ایمان و ولایت خدا است (نساء: ۱۰۰). [۴] فردی که با پای پیاده از نجف تا کربلا می‌رود و پایان سفرش حضور در مضجع امام و اعلان بیعت با او است، درواقع نوعی مهاجرت نمادین را از خود به سمت خداوند به نمایش می‌گذارد. پیاده‌روی به‌سوی حرم امام حسین، بازسازی نمادین هجرت از خودخواهی به‌سوی خداخواهی و گذاردن دست بیعت و اطاعت در دست خدا است. زائر، با رفتار نمادین خود، از ژرفای وجود، هجرتی را به‌سوی ولی خدا شکل می‌دهد که در همه ابعاد و ساحت‌های وجود او (فکری، احساسی و رفتاری) تأثیری شگرف گذاشته و او را آماده اطاعت داوطلبانه و جان‌نثاری در راه خدا، به فرمان ولی خدا، می‌گرداند. دقت در صورت و معنای مناسک دینی نشان می‌دهد که بخش فراوانی از رفتارهای دینی ما جنبه نمادین دارد. حرکت‌هایی که در نماز انجام می‌دهیم، مناسک حج و... و بسیاری از رفتارهای دینی دیگر، رفتارهایی نمادین و نشانه خضوع و فرمان‌برداری از خداوند متعال است. اگر زائر حسینی در پیاده‌روی به‌سوی حرم امام حسین (علیه السلام) به این جنبه از عمل توجه کند، سفر او و سختی‌هایی که بر بدن خود وارد می‌کند، او را از لحاظ روحی و معنوی آماده ورود به ساحت ولایت خدا ساخته و فکر، عاطفه و عمل او را در جهت اطاعت از خدا و بهره‌گیری از هدایت تام و کامل هدایت الهی حرکت می‌دهد.

۲. تقویت هویت جمعی شیعی

شیعه از همان ابتدای شکل‌گیری در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) تاکنون، تاریخ پرفرازونشیب، خون‌بار و دشواری را پشت سر گذشته است. شیعیان همواره اقلیتی تحت ستم و جفا بوده و قدرت‌های حاکم، خواهان هضم آنها در اکثریت؛ بلکه نابودی آنها بوده‌اند (ر.ک: صفایی‌حایری، ۱۳۷۹). امروزه که دشمنی با اسلام و تشیع ابعاد به‌مراتب خطرناک‌تر و

کشنده‌تری را به خود گرفته و دشمن با ابزارهای مختلف فرهنگی، سیاسی و نظامی درصدد نابودی مکتب تشیع و خاموش کردن چراغ اهل‌بیت علیهم‌السلام است، استفاده از همه ابزارهای مشروعی که به تقویت هویت مذهبی و تحکیم انسجام درون‌مذهبی و نمایش اقتدار و صلابت شیعه در برابر قدرت‌های ظالم جهان مدد می‌رساند، وظیفه‌ای مهم و ضروری است. فرزندان ما باید به شیوه‌های گوناگون با هویت مذهبی شیعی خود آشنا شوند و آن را در درون خود ریشه‌دار کنند. سوگواری سالار شهیدان حضرت اباعبدالله یکی از مؤثرترین رسومی است که به تبیین و ترویج معارف اسلامی و تقویت پایه‌های فرهنگ اهل‌بیت علیهم‌السلام در طول تاریخ یاری رسانده است. مراسم پیاده‌روی اربعین که با حضور عاشقانه و خالصانه دوستان اهل‌بیت، فارغ هر ملیت و زبان، انجام می‌گیرد، یکی از بهترین فرصت‌های آشنایی و تعمیق روابط معنوی، سیاسی و فرهنگی شیعیان جهان است. این مراسم در قالبی ساده، ملایم و نرم و عاری از هرگونه خشونت و تعرض به دیگر فرق اسلامی، شیعیان را به‌عنوان امتی مقتدر و باصلابت معرفی کرده و ضمن به نمایش گذاردن مناسک شیعی، پیام وحدت، یکپارچگی و هوشیاری آنها را به دشمنان و بدخواهان فریاد می‌زند. البته این مهم وقتی به کمال خود قابل دست‌یابی است که زائران حرم حسینی در کنار شور و هیجان مقدسی که در این مراسم از خود نشان می‌دهند، جنبه‌های معرفتی آن را نیز دریابند و با توجه به آن در این مراسم شرکت کنند؛ از این‌رو یقیناً مسئولیت عالمان دینی، خصوصاً نهاد مقدس مرجعیت دینی شیعه، در جهت افزایش معرفت شیعیان و آشنا کردن هرچه بیش‌ازپیش زائران به فرهنگ ناب عاشورا، مسئولیتی مهم و اجتناب‌ناپذیر است؛ بنابراین توجه به ظرفیت‌های عظیم این مراسم و نیز تأمل در آسیب‌هایی که می‌تواند بر جنبه‌های مثبت آن سایه‌افکنده و آن را در حد یک رفتار هیجانی فروکش‌کننده تنزل دهد، ضروری می‌نماید.

آسیب‌شناسی مراسم پیاده‌روی اربعین

بدون‌تردید مراسم با عظمتی مثل پیاده‌روی اربعین، که به‌صورت خودجوش و مردمی صورت گرفته و می‌گیرد، در کنار نقاط قوت و ارزشمند آن، از آسیب‌هایی هم رنج می‌برد که باید برای آن فکری کرد و طرحی درانداخت. روشن است که مدیریت دولتی و ورود مستقیم و سیاسی دولت‌ها به این امر، کار نادرست و خطرناکی است. این مراسم باید با همان ماهیت

ساده و مردمی‌اش ادامه حیات دهد؛ اما این امر هرگز به این معنا نیست که نهادهای تصمیم‌گیر و تأثیرگذاری مانند نهاد مرجعیت شیعه، برای جهت‌دادن، مدیریت کردن و بهره‌برداری فرهنگی از این مراسم، دست‌به‌کار نشوند. این هیجان مقدس و حرکت ارزشمند می‌تواند و باید بهره‌های بسیار فراوان فرهنگی، سیاسی، امنیتی و معنوی برای شیعیان؛ بلکه جهان اسلام، با خود به ارمغان آورد. متأسفانه ما اکنون اقدام‌های جدی و قابل‌توجهی را در این خصوص شاهد نبوده‌ایم. زائران حرم حسینی باید ضمن توجه به ابعاد معنوی، سیاسی و فرهنگی این مراسم و تلاش برای بهره‌جستن از آن، در ارتقاء کیفی آن هم بکوشند و این امر نیازمند مدیریت فرهنگی و هدایت فکری - رفتاری زائران به سمت اهداف مقدس قیام عاشورا است. زائر حسینی باید در چند روز سفر، ضمن افزایش شور معنوی و جذبۀ روحانی حسینی در شخصیت خود، با اهداف والای امام حسین (ع) بیش‌ازپیش آشنا شده و همان هدف‌ها و ارزش‌ها را با مصادیق امروزی‌اش بازشناسد. زائر اربعین باید به دشمن‌شناسی مسلح شده و به نشانه‌های جبهه حق و جبهه باطل در زمانه خود به‌وضوح آگاه گردد.

آسیب دیگری که در این مراسم وجود دارد، نحوه پذیرایی و هزینه‌های هنگفتی است که به‌صورت غیرمنضبط و مدیریت‌نشده مصرف می‌شود. این امر هم صورت مراسم را تهدید می‌کند و هم بر جنبه‌های نمادین معنوی، سیاسی و فرهنگی آن تأثیر منفی می‌گذارد. به نظر می‌رسد که نهاد مرجعیت شیعه در عراق باید با تشکیل کمیته‌های مردمی و با حضور شخصیت‌های فرهنگی، سیاسی و مذهبی و عشایر و گروه‌های مهم و تأثیرگذار در این مراسم، تمهیدی ببندیشند که مراسم پیاده‌روی اربعین به بهترین شکل ممکن صورت گیرد و شاهد اسراف، تبذیر و حیف‌ومیل اموال شیعیان، به بهانه پذیرایی از زائران حسینی نباشیم. متأسفانه نحوه پذیرایی در این مراسم و حجم اسراف‌کاری‌ها و حیف‌ومیل‌ها به حدی است که می‌تواند بر جنبه‌های سودمند و ارزشمند آن تأثیر منفی بگذارد؛ البته بدون تردید با مدیریت صحیح می‌توان ضمن ایجاد رفاه متناسب و متعادل برای زائران، هزینه‌های غیرضروری را در رسیدگی به تهیدستان و نیازمندان کشور عراق به کار گرفت.

جمع‌بندی

۱. زیارت امام حسین (ع) و تأکید بر زیارت با پای پیاده در روایات اهل‌بیت (ع) تأکید شده و برای آن اجر و ثواب فراوان معرفی شده است.
۲. اربعین در فرهنگ اسلامی و ایرانی جایگاه ویژه و برجسته‌ای دارد.
۳. اربعین حسینی، مقطع پایانی حادثه عاشورا و مبدأ حرکت فرهنگی و اجتماعی اهل‌بیت در تداوم یافتن فرهنگ حسینی است.
۴. کارکردهای مراسم اربعین، به‌ویژه پیاده‌روی نجف تا کربلا کارکردهای گوناگون معنوی، سیاسی و تمدنی دارد. هجرت نمادین به‌سوی خدا، تقویت و تحکیم هویت شیعی و نیز تقویت انسجام اسلامی و رساندن پیام آزادگی، ظلم‌ستیزی، عدالت‌طلبی و صلح‌خواهی به جهان از کارکردهای این حرکت عظیم به‌شمار می‌رود.

پی‌نوشت

[۱]. متواتر در لغت به معنای پیاپی و مکرر است و حدیث متواتر، حدیثی است که شمار راویان آن در هر طبقه زمانی، به حدی باشد که تبانی آنان بر جعل حدیث، نزدیک به غیرممکن باشد. در مورد احادیث متواتر، احتمال نقل درست مضمون حدیث از معصوم گوینده آن، قطعی است. به نظر شیعه حدیث ثقلین و بخش‌هایی از واقعه غدیر خم از جمله این احادیث به‌شمار می‌آیند.

[۲]. «أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حُلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ»؛ (رعد: ۱۷) [همو که] از آسمان آبی فرو فرستاد پس رودخانه‌هایی به‌اندازه گنجایش خودشان روان شدند و سیل کفی بلند روی خود برداشت و از آنچه برای به دست آوردن زینتی یا کالایی در آتش می‌گذازند هم نظیر آن کفی برمی‌آید خداوند حق و باطل را چنین مثل می‌زند اما کف بیرون افتاده از میان می‌رود ولی آنچه به مردم سود می‌رساند در زمین [باقی] می‌ماند خداوند مثل‌ها را چنین می‌زند.

[۳]. «وَالْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ»؛ (زخرف: ۳۵) و آخرت پیش‌بروردگار تو برای پرهیزگاران است.

[۴]. «وَمَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا»؛ (نساء: ۱۰۰) و هرکه در راه خدا هجرت کند در زمین اقامتگاه‌های فراوان و گشایش‌ها خواهد یافت و هرکس [به قصد] مهاجرت در راه خدا و پیامبر او از خانه‌اش به درآید سپس مرگش در رسد پاداش او قطعاً بر خداست و خدا آمرزنده مهربان است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن طاووس، علی بن موسی، **اللهوف علی قتلی الطفوف**، ترجمه احمد فهری زنجانی، تهران: جهان، [بی تا].
۲. ابن قولویه، جعفر بن محمد، **کامل الزیارات**، نجف اشرف: المطبعة المباركة المرتضوية، ۱۳۵۶ ق.
۳. حافظ شیرازی، شمس الدین محمد، **دیوان حافظ**، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: سینا، ۱۳۲۰.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعة**، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
۵. شیخ صدوق، ابن بابویه، محمد بن علی، **الخصال**، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲.
۶. ———، **عیون أخبار الرضا علیه السلام**، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ ق.
۷. شیخ طوسی، محمد بن حسن، **تهذیب الأحکام**، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۳۶۵.
۸. صفایی حایری قمی، عباس، **تاریخ سیدالشهدا علیه السلام**، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۷۹.
۹. طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الأخلاق**، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ ق.
۱۰. فتال نیشابوری، محمد بن احمد و محمد مهدی خراسان، **روضة الواعظین**، قم: شریف رضی، ۱۳۷۵.
۱۱. قمی، علی بن ابراهیم، **تفسیر القمی**، تهران: دارالکتاب، ۱۳۶۷.
۱۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، **بحار الأنوار**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۳. معین، محمد، **فرهنگ معین**، چاپ هشتم، تهران: زرین، ۱۳۷۱.
۱۴. نوری، حسین بن محمد تقی، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق.